

**Amed Tîgrîs
Nasir Razazî
Fahad Gardawan**

Ji bo pêngava navîn û
bilind
Cografya Kurdistanê

Weşanên APEC- Tryck &
Förlag
Weşan no:44 Birê hîndekariyê: 5
Çapa yekemîn: Hezîran 1993
Adresa xwestinê: HOR- Lagret
Box 8133
700 08 Örebro
Best, Nr. 4401-9
APEC- Tryck & Förlag
Box3318
163 03 Spanga/ Sweden Tel: 08-
7618118
Nivîskar: Amed Tîgrîs, Nasir
Razazî, Fahad Gardawan
© APEC-TRYCK &
FÖRLAG Referens: Ahmet
Cantekin, X. Lezgîn, Weysi
Zeydanhoglu
Teknîkerê pergela berg:
Sadettîn Korkut Foto: Smê, M.
Mayî, F. Cewherî, R. Simo,
Kurdistan
Berga pêşîn: Dokan -
Silêmaniye Berga paşîn:
Selhedîn
ISBN: 91-87730-44-8
Denna bok ar framstalld med
bidrag fran Skolverket

Naverok

Pêşgotin	—
Cîh û qada Kurdistanê	-
Mi j ar 1: Bakur (Kurdistana	
Tirkiyê)	
Rûerd	
.....	IQ
Avhewa.....	
.....	13
Av û bendav	^
Çem	
.....	20
Çûnûhatin	
.....	23
Heyîyên serûbin erdê	
.....	25
Çandinî	
.....	28
pezû dewar	
.....	31
Bajarên Bakur	
.....	32
Mi jar 2: Rojhilat (Kurdistana îranê)	
Rûerd	
.....	39
Avhewa	
.....	43
Av û bendav	
.....	44
Heyîyên sefûbin erdê	
.....	46
Çandinî	
.....	48
Pez û dewar	
.....	49
Çûnûhatin	
.....	52
Bajarên Rojhilat	
.....	53
Mi jar 3: Başûr (Kurdistana traqê)	
Rûerd	
.....	57
Avhewa	
.....	60
Av û bendav	
.....	61
Heyîyên serûbin erdê	
.....	64
Çandinî	

.....	67
Pezû dewar	69
Çûnûhatin	70
Bajarên Başûr û cîhên dîrokî	71
Mijar 4: Başûrê Rojava (Kurdistana	
Surîyê)	
Rûerd	79
Avhewa	82
Av û bendav	83
Heyîyên serûbin erdê	84
Çandinî	85
Pez û dewar	86
Çûnûhatin	87
Bajarên Başûrê Rojava	88
Ferhengok	89
Çavkanî	93

Pêşgotin

Me her beşeke Kurdistanê wekî herêmeke serbixwe girt dest. Herweha cografya Kurdistanê ji çar mijarên cuda pêk hat. Lê, hezar mixabin, me di warê çavkanî û amadekirina nivîsaran de gelekî çetina yî dît û kişand.

Di pêngava xebata me ya duyem de, me berhemên xwe pêşkêşî çend mamoste û zimanzanayên Kurd kir. Ji derî wan kesan, ji bo rastiya çavkaniyan, me ji kesên herêmên cuda cuda jî pirsî û di derbareyê herêma wan de agahdarî ji wan girt.

Divê û pêwîst e ku ji aliyê xwendekar û xwendevanan ve çend xal baş bîn zelal û dîyar kirin:

Ya yekem; ev cara pêşî ye ku li derî welêt ji bo xwendekarên dibistanan cografya Kurdistanê tê nivîsîn. Ev jî, ji bo me gelekî karekî giran û zehmet bû. Çavkanîyên nivîsî gelekî kêmtir bû. Ne tecrûbeyên me hebûn û ne jî heta îro di vî warî de tû berhem nehata bû efirandin ku em ji wan fêde bibînin. Heger hebûn jî em nikari bûn bi dest bixin.

Ya duyem; Kurdistan welatekî gelek mezin û dewlemend e. Cografya Kurdistanê mirov nikare bi çend cîltan binivîse. Pêwîst e ku ji bo her polî (sinifî), ji pêngava navîn heta unîversîtê pirtûkên li ser cografya Kurdistanê bîn nivîsîn. Mercên me yên welê jî îro qet tune ne. Ji ber vê yekê, me ev pirtûka ji bo pêngavên navîn û bilind (polên 4-5-6- 7-8-9-an-) amade kir. Lê, mirov dikare ji bo lîseyê jî bi kar bîne. Tîka me ji xwendekar û xwendevanan ev e ku bi çavekî weha li me û li pirtûkê binêrin!

Beşa Başûr û Başûrê Rojava Amed Tîgrîs, Rojhilat Nasir Razazî û Başûr jî Fahad Gardawan amade kir. Amed Tîgrîs, ji aliyê hîlbijartina babet, naverok, ziman, pedagojî û teknîkî ve ber-pirsîyariyê girt ser milê xwe. Di demeke kurte de, dê ev pirtûk bi tîpên erebî û zaravayê soranî jî bê çap kirin.

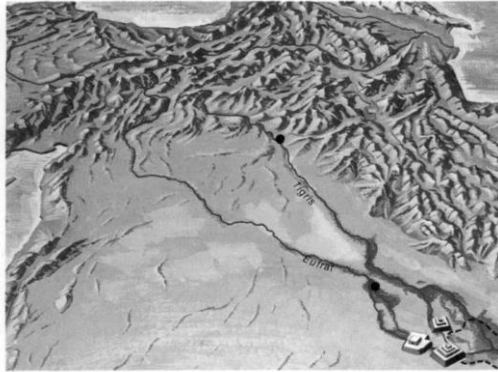
Rûerd

Kurdistan welatekî çiyayî ye. Li çiyayên wê zozan û warên bilind hene. Dema mirov bi jor ve, li nexşeya bakurê Kurdistana dinêre, rêza çiyayên Toros ên Başûr, Kurdistanê ji rojava ve, ber bi rojhilat ve dike du cîh. Toros ji rojavayê Kurdistanê, ji bajarê Mereşê ve dest pê dikin û ber bi rojhilat ve heta herêma Cule-mergê diçin. Ji wê pê de jî, Zagros dest pê dikin. Li herêma Culemergê çiya bilind, gurr û tûjik in. Bilindiya wan digêje 4000 metreyî.

Toros ji aliyê Avhewa ve, Başûrê Kurdistanê ji hevdu diqetîne. Wê dike du cîh: Bakur û başûrê Toro-san.

Lozan li Agmye Biçuk **Bakurê Torosan**

Li bakurê Torosan, ji başûr ve ji bajarên Mereş û Semsûrê û ji bakur ve jî, ji bajarê Sêwasê heta

Qers û Agiriyê tev çiya, zozan banî, gel î û di nav wan de navrast û deşt hene. Divê herêmê de piraniya

çiyayên ber bi rojava û rojhilat ve paralel in. Ji ber vê yekê jî çûn û hatin hêsan e. Herêm gelekî bilind e. Çiya ji 3000 m. danakevin. Rast û deştên herêmê jî, ji 1500 m. bilintir in. Ji rojava ber bi rojhilat ve çiyayên Munzir, Dersî mMûrad, Keşîş, Pelandokan û Tendûrikê hene. Nêzîkî gola Wanê çiyayên Sîpan, Xelat, Nemrûd û ber bi jor û rojhilat ve jî, Agiriyên Mezin û Biçûk serîhildane. Agirî, Sîpan, Nemrûd û Tendûrik volkanên vemirî ne. Agiriyê Mezin çiyayê Kurdistanê yê herî bilind e. Bilindiya wî 5165 metre ye. Serê wî hertim bi berf, qeşa û mij e. Li ser wî kovikên volkanîk

hene. Navên wan **Bêçare** ne. Li van çiyayên bilind havînan jî berf heye.

Ji Bajarê Culemergê heta Agirî, Qers, Erzerom, Çewlik, Xarpêt û Dersimê zozanên têrçayir û mezin hene. Li dorhêla Çewlikê Zozanê Şerefdînê bi nav û deng e. Deştên Meletiyê, Xarpêt, Mûş, Zêdkan, Ezir-gan, Erzerom, Pasîn û îdirê di nav van çiya û zozanên dene.

Başûrê Torosan

Li başûrê Torosan, piraniya rûber deşt, berrî û rast e. Germîyan e. Di vê herêmê de ji Dilûk û Rihayê heta Siwêrekê cîh bi cîh rûerd bi girik e. Piştî Siwêrekê çiyayê Qerecdaxê dest pê dike û ew jî digihe çiyayê, Mazî û Mêrdînê. Qerecdax di nav deşta Riha û Amedê de bi serê xwe ye. Ew 1938 m. bilind e. Kevirên wê reş in. Di fivavê Mazî de jî, mirov rastê hinek girikên olqanîk tê. Li herêma Botan çiyayên Herekol û Cudî iene. Ev rêza çiyayên gelek asê û bilind in. Ber bi Kurdis-a Başûr û ya Rojhilat ve diçin. Divê herêmê de çûn û iatin gelek zehmet e. Li rojava deşta Dilûkê (Entebê) û ya 'ilbişarê, li dorhêla Amedê jî, deşta Gewran ya Amedê hene. Deşta Gewran di navber Erxenî û Qerecdaxê de cîh digire. Gewran 15.000 ektar berfireh e.

Çemê Dîclê deşta Amedê dike du cîh. Beşa navbe-a Qerecdax û Dîclê, axa wê lavên bazalt e. Ji çandinê re e baş e.. Lê, ji çêra heywanan re gelek baş e. *ix* li rojhilatê Dîclê ji çandinê re gelek i ber e. Gundên rojhilatên Dîclê mezin û gelek i. Deşta Amedê 40.000 hektar fireh e.

Li herêma Rihayê berriya Heranê heye. Heran ji liyê tene (dan) û dîrokî ve bi nav û deng e. Li herêma lêrdînê jî berriya Mêrdînê gelek mezin û bi ber e. Ev eşt û berriyên Kurdistanê embarên tene ne.

Spartin

)i deftera xwe de nexşeya Bakur çêbike û li ser wê deşt û iyan bi cîh bike!

Avhewa

Toros wekî dîwarekî bilind û dirêj nahêlin ku ew bayên hênîk ên bi baran dakevin başûrê wan. Li ba kurê Torosan rûer gelek bilind e. Piraniya rûerd çiya û zozan in. Ji vê herêma re Kurd Serhed dibêjin. Havîna herêma Serhadê kin e. Germayî li zozan û çîyayên herêmê 25-30 pile ye. Piraniya xelkê Serhedê û herêma bakur havînan bi mal û hey wanên xwe ve koç dikin û diçin zozanan. Heta payîzê li zozanan dimînin. Biharan hewa nerm û bi baran e. Zivistanan jî li vê herêmê eyam gelek sar e. Heta -24-30 pileyan dadikeve jêr. Er-zerom û Qers, bajarên Kurdistanê yê herî bilind û sar in. Bi mehan berf li erdê dimîne. Rê tên girtin.

13

Zivistanan li herêmên çîya û bilind wekî Wan, Şirnaq, Sêrt, Culemerg, Erzerom û Qersê berf gelekî dibare û ji çîyan aşît tên xwarê. Carnan gund û bajar di bin aşîtan de dimînin.

Li rojava, li herêmên bajarên Elezîz, Meletye, Semsûr û Mereşê rûerd hewqas ne bilind e. Her çiqas çîya û girik hebin jî rûerd navrast e. Baran zêde dibare û germ e.

Rêza Torosan, nahêlin ku ji başûr ve jî, ji deşta Surîyê ba û hewayê germ ber bi bakurê Kurdistanê here. Ji ber vê yekê havîn li herêma başûrê Torosan gelek germ û ziwa ye. Havînan li bajarên Dilûk, Riha, Amed, Mêrdînê gelekî germayî heye. Germayî li sîyê 40 - 45 pile ye. Zivistanan jî li vê herêmê baran dibare. Lê, berf kê m e. Sermayeke hişk û ziwa heye.

Ji derî çend deşt, rast, navrast û berriyan, Kurdis tan welatekî çiyayî ye. Çîya, cîh û avhewaya Kurdistanê mercên dar û daristanan çêdikin. Berê piraniya çîya û herêmên Bakur bi daristan bûn. Ji ber xizanî û nezaniyê sal bi sal xelk dar û beran dibire. Ji bo şewatê bi kar tînin. Ji aliyê din ve herêmên ku erd û zevî lê kê m in, daristanan dibirin û cîhên wan dîkin erd. Li wir çandiniyê dîkin.

Di van salên dawî de dewleta Tirk ji bo şikandina şerê gerîlla agir berdidin daristanên Bakur û ew dişewtînin.

Li Bakur darên berû, mazi, benav, benîşt, qizwan, hevirs û çam hene. Li ber çem û cîhên avî jî darên gûz, spîndar û bîh jî gelekî ne.

Spartin

1-Gelo fêdeyên dar û daristanan çî ne? Wan yek bi yek di def-tera xwe de binivîse.

2-Têviliyên navbera havîn û sivistana welatê ku tu lê dijî û yê Kurdistanê çî ne?

Deşta Idirê

Deşta Idirê li Bakur xwedî taybetiyek e. Her çiqas ew nêzîkî tixûbê Ermenistanê be jî, avhewayaya wê nêzîkî ya deryayya Spî ye. Li gor herêmê zivistanan zêde ne sar e. Ji ber ku der û dora wê çiya ne. Havînan jî zêde ne germ e. Hem baran dibare û hem jî deşt avî ye. Çemê Arasê, di deşta îdirê de, ji axa Kurdistanê derdi-keve û diçe nav axa Ermenistanê. Di başûrê deşta îdirê de çiyayên Agiriyê yên mezin û biçûk hene. Di rojavayê wê de jî çiyayê Qiril heye. Deşta îdirê di nav van çiya û geliyan de ye.

Deşta îdirê, bi bûyerên volkanîk pêk hatiye û dake-tiye û bûye deşt. Çemê Aras û gelek çemên din bi xwe re ax anîne û wê bi alîvyonan tije kirine. Volkanikên ku ji çiyayên Agiriyê daketine deşta îdirê, roleke girîng lîstine. Ji ber vê yekê, axa îdirê gelekî bi ber û berhem e. Deşta Îdirê 650km² ye.

Li deşta îdirê pembû, birinc, genim, pincara şekir, qawind, zebeş û her cureyên mewe û hêşînahî tên çandin. Dewlet bi metodên modern di çêrgeha îdirê de haywan xwedî dike. Ji aliyê din ve, li çêrgehê çandiniya modern jî tê kirin. Gelekî karker di çêrgehê de dixebi-tin.

Pirs

1- Wekî ku di nexşe de jî dîyar e, deşta Idirê li bakur di nav çiyayan de ye. Cîhê wê jî gelekî bilind e. Lê çima avhewayaya wê ne wekî ya herêmê nîne û nêzîkî ya deryaya Spî ye?

Av û bendav

Li Rojhilata Navîn îro qasî petrolê av jî girîng e. Bi taybetî ava çemên Dîcle û Firadê. Do Kurdistan ji bo çavkaniyên petrolê û kanên madenê hati bû parvekirin. îro av jî lê zêde bûye. Ava Dîcle û Firadê ji bo enerjî û çandiniyê gelekî girîng e. Ji niha ve Tirkiye ji bendavên Firadê di salê de 26 milyar kflovat enerjî digire. Tirkiye, îraq û Suriye ji bo ava Dîcle û Firadê bi hevdu nakin. Ji wan her yek dibêje ava min e.

Bendava Kebanê: Avareş û çemê Mûradê ji çiyayên Kurdistanê yên bilind dertên. Ev her du çem li nêzîkî bajarê Kebanê di cîhekî gelek teng de bi lez û bez digihîne hevdu. Li vê derê li pêş herdu avan Bendava Kebanê hatiye çêkirin. Bendava Kebanê di sala 1974-an de tewa bû. îro piraniya enerjiya Tirkiyê ji vê bendava han tê wergirtin.

Dîsa li ser ava Firadê li nêzîkî bajarê Meletîyê û Rihayê bendavên Karakaya û Riha (Atatürk) berdewam in. Beşa enerjîya projeya bendava Rihayê ji sala 1992^xan ve ketetiye xizmetê. Wekî bendava Kebanê, enerjîya ben-dava Rihayê jî, ji niha ve dibin herêma Tirkîyê.

Bendava Rihayê

Dewleta Tirk bi navê GAPê (Proja Başûr û Rojhi-lat) li ser Firadê û Dîclê bendavan çêdike. Ev Proje 73.000 km² ye. Bajarên Semsûr, Dilûk, Riha, Mêrdîn, Amed, Batman û Sêrtê dikevin nav qada xebata vê projeya han. Qadê û çarçova vê projê du carê û nivê ji dewleta Belçîkayê mezintir e. GAP jî 13 projan pêk tî. Têde 21 bendav, 17 santralên elektrîkê û 30 tesîsên avê hene.

Bi tewabûna projeya GAPê re avhewayaya herêmê tê guhartin. Ji-bajarê Dilûkê heta Sêrtê dibe avî. Dê di herêma Proja Rojhilat de 103 curên hêşînahiyê bîn çandin. Dê mirov wê demê bikaribe di salê de du-sê car 17

çandiniyê bike. Lê, dîsa jî dê fêda wê ji Kurdan re tune be. Ji niha ve şirketên Tirkan li herêmê axê erdê dikirin. Berhemê û enerjîya wê dibin herêma Tirkîyê.

Bendava Çaxçaxê: Li Nisêbînê li ser çemê Çaxçaxê bendaveke hatiye çêkirin. Deştê Nisêbînê bû avî. Berê tene dihatin çandin, lê niha pembû û titûn jî tên çandin. Ji derî avdanê enerjîya Çaxçaxê heta bajarê Mêrdîn, Amed û yê din tê belav kirin.

Gola Wanê: Li bakurê Kurdistanê gelek gol hene. Lê, gola herî mezin gola Wanê ye. Gola Wanê wekî de-ryayeke biçûk e. Ji xwe Kurd jê re dibêjin Behra Wanê. Qadê û çarçova golê, 3.713 km² fireh e. Cîhê wê yê herî fireh di navbera Tatwan û çemê Bendîmehî de ye û 125 km dirêj e. Di navbera çemê Ceh û îskelê de firehiya golê 60 km ye. Cîhê herî kûr 100 metreyî derbas dike.

Di beravên golê de navçeyên Tatwan, Xelat, Elcewaz, Erdîş û Edremîd hene ku cîhên Kurdistanê yê herî xweş û turîstîk in. Gûzên Elcewaz û Xelatê ne bi tenê 11 Kurdistanê, herweha 11 dinyayê bi navê deng in.

Di nav gola Wanê de giravên Axtirman,
Çûkan, Çarpanak û ya Gadir hene.

Di Salê de qasî 100 /150 ton masî ji gola
Wanê tên girtin. Bi taybetî di mehên nîsan,
gulan û hezîranê de nêzîkî devên çemên ku
dikevine golê masî gelek in.

Li ser gola Wanê, di navbera Tatwan û
Wanê de ferîbot dixebitin.

Li rojavayê gola Wanê, li ser çiyayê
Nemrûdê gola Nemrûdê heye. Çiyayê
Nemrûdê wekî çiyayên din ne bilind e. Lê,
çiyayê Nemrûdê xwedî taybetiyek e. Krate-
rekî wî yê mezin heye. Li vê derê di şiklê
hîvê de goleke biçûk pêk hatîye. Ava gola
Nemrûdê sar û şêrîn e. Di nav van krateran
de kulflên rengîn hene. Nêzîkî Tatwanê
hinek golên biçûk din jî hene.

18

ijOM \\ane

Avên wan germ in. Ji wan re jî dibêjin
Deveyê Nemrûdê. Deveyên Nemrûdê herêmê
dikin wekî biheşt.

Li rojhilatê gola Wanê, gola Erçekê û li
rojawa jî gola Nazlûkê heye. Li nêzîkî bajarê
Agiriyê jî Masîgol heye.

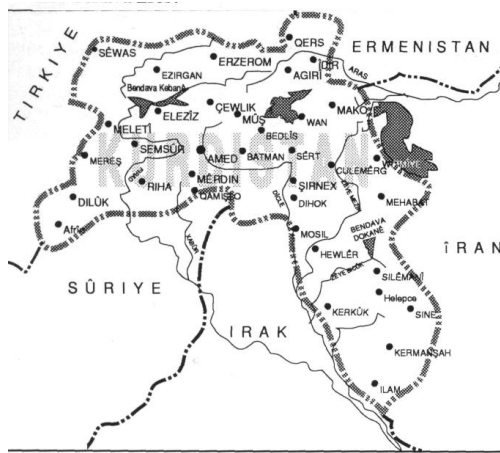
Hezar

Li Elezîzê jî gola Hezerê heye ku li bakurê
Kurdîstanê gola duyemin e. Hezar, cîhekî
turîstîk e.

19

Çem

Firad; ji çemên Mûrad û Avarêş pêk tê. Avarêş, ji çiyayên bakurê bajarê Erzeromê der tê. Mûrad jî, ji çiyayên bakur ên gola Wanê dize. Her du nêzîkî Kebanê tèn ser hevdu û ji wir şûn ve navên wan dibe Firad. Firad, di gelî û navrastên Elezîz û Meletîyê de ber jêr dadikeve. Di navbera Amed Semsûr û Rihayê de wekî marekî vetil dide û dikeve deşta Dilûkê. Di navbera deşta Tilbişar û berriya Heranê de dikeve Kurdistanê Suriyê. Firad, çemê Kurdistanê yê herî dirêj û bi av e. Ew, 2800 km dirêj e. 1110 km di nav axa Kurdistanê de derbas dibe û li traqê ew û Dicle dibin yek. Navê wî dibe Yekava Ereb.

Dicle; çemê Kurdistanêyê duyem e. Du milên Dîclê hene. Ji wan yek ji nêzîkî bajarê Elezîzê ji çiyayê Master û Sarê dertê. Ber bi Fîranê ve diherike. Milê

diduyan jî, ji navbera Darahênê û Licê ji Briqleynê dize û ew jî ber

20

bi Fîranê ve dixuşxuşe. Herdu mil di herêma Delûcan de dibin yek û di rojhilatê Amedê de dikeve deşta Kîkan û Bismilê. Dicle di herêma Botan de ava Xerzan û Botan digire. Hîn xurt û gurrtir dibe. Di herêma bajarê Cizîrê de berjêr dadikeve Başûrê Kurdistanê. Dicle li Başûrê Kurdistanê ava çemê Xabûr û Zêyê jî digire. Zêyê Mezin 450 km dirêj e û jîyan dide Başûr. Dicle 1900 km dirêj e. Ew 600 km di nav axa Kurdistanê de diherike.

Di dîrokê de ew axa ku di navbera Firad û Dicle de dimîne re dibêjin Mezopotamya. Kurd ji beşeke Mezopotamyayê re dibêjin Mezra Botan. Mezopotamya axa herî bi ber e û dergûşa şaristaniyê ya herî kevin e. Mezopotamya warê bav û bapîrên Kurdan e. Li gor arkeologan cara yekem jîyana çandinî û şaristaniyê li Mezopotamyayê dest pê kirîye. Wekî çend hezar sal berê, îro jî axa Mezopotamyayê bi ber û berhem e.

Aras; ji bakurê Kurdistanê, ji dorhêla çiyayên Çewlikê dize û ber bi deşta Erzerom û Pasîne ve diherike. Li wir bi çemê Pasîne re dibe yek. Di herêma Qaqizmanê de, di nav gelî û çîyan de derbas dibe. Li

herêma Çixrixê bi çemê Ereb re dibe yek . Piştî deşta
îdirê di navbera Ermenistan û Ezerbeycanê de diçe gola
Xezerê.

Spartin

Bi hevalên xwe re li ser fêdê avê biaxivin û paşê wan li
deftera xwe binivîsin.

21

Amed

Navê Dîyarbekirê yê kevin Amed e. Amed bajarekî Kurdan ê dîrokî ye. Li gor nivîsarên bizmarî yên ku îro li ser bedena Amedê hene, cara yekem beden ji aliyê Hurîyan ve hatîye çêkirin. Di dîrokê de bajarê Amedê gelekî dest guhartîye. Di dema împaratorê Romê Cosstantinusê II. (349 -an) de jî beden hatîye tamîr kirin. Bedena Amedê wekî masiya çemê Dîclê ya mertal hatîye çêkirin. Dirêjîya bedenê 5 km ye. Beden ji rojhilat û rojava ve 1700 metre û ji bakur ve heta başûr 1.300 metre dirêj e. Bilin-dahî 10-12 û firehî jî 3-5 metre ye. 7 derîyên bedena Amedê hene: Derê Mêrdînê, Derê Çîya, Derê Xarpêtê, Derê Nû, Derê Telê, Derê Avê an jî yê Dîclê. Bajarê nû li derveyê bedenê hatiye çêkirin.

Amed bajarekî Kurdan ê mezin e. Niha hejmara rûniştvanên bajêr ji milyonekî zêdetir e.

Çûnûhatin

Riyên reş û asphalt

Di van çend salên dawî de, li Bakurê Kurdistanê, otoban zêde hatin çêkirin. Lê, dîsa jî, riyên li Kurdis-tanê bersiva pêwîstiyên nadin. Çend riyên transît ku bajar û herêmên Kurdistanê bi hevdu ve girêdin ev in:

Riya Bexdayê ji Başûrê Kurdistanê ve tê dergehê Xabûrê û di ser bajarê Mêrdînê re tê Amedê. Li Amedê dibe sêrê. Yek bi ser Elezîz, Meletiyê û ber bi Tirkîyê ve dom dike. Ya duyem ji Amedê diçe Riha, Dilûkê û ji wir derbasê tixûbê Tirkîyê dibe. Ya sêyem jî, ji Amedê ber bi Bedlîs û Wanê ve diçe.

Riyeke transît li Bakurê îdîr, Agirî, Erzeron, Ezirgan û Sêwasê bi hevdu ve girê dide. Di navê de riyeke din Wan, Tatwan, Mûş, Çewlik, Elezîz û Meletiyê bi hevdu ve girê dide. Bajarên din jî hema hema bi van riyên ve hatine girêdan.

Riyên hesin

Dewleta Tirk ji dema Osmanî ve heta îro, ji bo pêşveçûna Kurdistanê tiştek ava nekiriye. Ji bo talankî-rîna heyîyên serûbin erdê, birin û anîna leşkerên xwe çend rê çêkirine. Ji ber vê yekê jî, niha li Kurdistanê riyên hesinî (hesinrê) çar şax in:

Ji van yek ji başûr ve, ji bajarê Hetayê ve destpêdike û ber bi rojhilat ve dikeve nav axa Kurdistanê. Ev riyê hesinî di navbera tixûbê Tirkîyê û Surîyê heta bajarê Nisêbînê diçe. Li wê derê dikeve nav axa Kurdistana Surîyê û paşê derbasê Başûrê Kurdistanê dibe. Diçe heta Bexdayê. Navê wê jî, riyê Hetay - Bexdayê ye.

Riya duyem, ji Sêwasê dikeve nav axa Kurdistanê. Ew heta Çetînqeya tê û li wir dibe du rê. Yek ber bi roj-

hilat ve, di ser Ezirgan û Erzeromê de diçe heta bajarê Qersê. Ji wir jî diçe Ermenistanê.

Ya din jî, dîsa bi rojhilat û başûr ve dadikeve û tê heta Elezîzê. Li wir dibe du rê. Yek ji wê derê ber bi rojhilat û bajarê Mûşê ve diçe. Ew heta qeraxê gola Wanê û bajarê Tatwanê dom dike. Ji wir jî, bi ferîbotê derbasê bajarê Wanê dibe û diçe heta îranê. Ya din ji Elezîzê ber bi rojhilat û başûr ve dom dike. Bi ser Amed, Batmanê re derbas dibe û diçe heta Misrîcê (Qurtelanê).

Piraniya van trênen ku di van riyana de dixebitin, trênen barkêş in. Kes zêde li wan siwar nabe. Ew her roj bi tonan ji Kurdistanê heyîyên serûbin erdê ber bi Tirkîyê ve dikşînin û dibin. Ji xwe dewleta Tirk, di herêmên petrol, maden, tene û heywan xwedîkirî de riyên hesinî çêkirine, ku ew bikşînin û bibin welatê xwe. Ev riyên talanê ne.

Balafirgeh

Li Kurdistanê Balafirgehên sivîl tune ne. Lê belê, gelek balafirgehên leşkerî hene. Ji wan hinek wek bala-firgehên sivîl jî tên bi kar anîn. Yê girîng ev in: Balfir-gehên Amed, Batman, Meletiyê, Elezîz û Wanê ne.

Spartin

Nexşeya herêma Bakur çêbike û li ser wê riyên reş û hesinî t cîh bike!

Heyîyên serûbin erdê

Maden

Bakurê Kurdistanê ji aliyê maden ve gelekî dewle-mend e. Kanên hesin ên herî mezin û dewlemend li Divrigê ne. Divrig, girêdayê bajarê Sêwasê ye. Di tevay-îya Bakurê Kurdistan û Tirkîyê de, ji % 90 hesin ji herêma Sêwasê û Meletiyê dertê. Di salê de 90.000 ton hesin ji vê herêma han tê derxistin. Dewleta Tirk bi trênan hesinê Divrigê dikşîne herêma Tirkiyê û li wir di fabrîkeyên xwe de bi kar tîne. Ji derî hesin, di salê de qasî 45.000 ton ji herêma Sêwasê û Meletiyê krom dertê. Dîsa di salê de 4.200.000 ton rejiya (komura) lînyit ji herêma han dertînin û dikşînin Tirkîyê. Li nêzîkî Hekîmxanê jî kanên hesin û pola hene.

Li Gulemanê Kan û serçavîyên kromê hene. Ev kan ji dema Merwaniyan ve heta îro Berdewam e. Di pişt re dewleta Osmanî dest danî ser kana kromê. Niha li wir fabrîkên kromê dixebitin. Hinek zêr jî li Madenê dertê.

Li Kebanê kanên qerqêşûnê hene. Di salek de 20.000 ton qerqêşûn ji van kanan dertînin.

Li ser riya Elezîz û Amedê li bajarê Maden û Erxe-niyê kanên sifirê yên dewlemend hene. Ji kanên Maden û Erxenyê, di salê de 30.000 ton sifir dertê. Li bajarê Madenê fabrîkên sifirê dixebitin. Li Gêxî, Kilîs û Er-zinganê jî kanên madenê hene.

Li gelek cîhên Kurdistanê rejiya lînyîta heye. Lê, kana lînyîta ya herî mezin û dewlemend li dorhêla bajarê Elbîstanê ye. Ji bo enerjîyeke gelek mezin li Elbîstanê sentralên enerjîyê hatine çêkirin. Li herêma bajarê Sêrtê, li derdora Bayqan û Şirnexê kanên sifir hene. Dîsa li vê herêmê, di salê de 25.600 ton krom tê derxistin. Li Şirnex û Hezroyê jî rejiya kevir heye û bi qamyonan li tevayîya Bakurê Kurdistanê tê belav kirin û firotin. Li Mêrdin, Dilûk û Elezîzê kan û fabrîkên çîmentoyê hene.

Li gelek herêmên Kurdistanê kanên xwê hene. Kanên xwê yên herî mezin û girîng li Qaqizman û Sêrtê ne.

Refîneyên petrolê li Batmanê

Spartin

Kîjan maden li kîjan herêmên Kurdistanê hene, cîhê kanên wan li ser nexşeyê nîşan bike!

Petrol

Avahiyên petrolê li Batmanê

Di Nîsana 194(Tan de, li herêma Batmanê, li Raman-Şelmoyê di 1048 metre kûrayî de, rastê bîr û kanên petrolê hatin. Di sala 1980'î de 2.330.192 ton petrol ji vê herêmê hatiye derxistin. Di sala 1992'an de jî, di rojê de 27.000 varîl petrol hatiye derxistin. Dewleta Tirk, petro-la Batmanê di boriyan de dikşîne hêla Tirkîyê. Ji derî petrola Raman-Şelmoyê li herêma Amedê, li Qetîn, Têrkan, Têrmil û Nisêbînê jî bîrên petrolê hene.

Di van salên dawî de, li bajarên Semsûrê (Adiye-manê) li navça Kolikê kan û bîrên petrolê yê herî dewlemend hatin dîtin. Di vê herêmê de 42 bîrên petrolê hene. Ji bîrên herêma Kolikê di rojê de 1600 varîl petrol tê derxistin.

Pirs

- 1-Çima îro petrol di dinyayê de girîng e?
- 2-Ji petrolê çi çêdibin? Navên wan di deftera xw de binivîse.

Çandinî

Tene

Kurdistan di hêla tene de, embara genim,
ceh, gilgil, kizin, nîsk, nok û hwd.. e. Deşt ên
Dilûk, Tilbeşer, Meletiyê, Elezîz, Amed,
Mûş, îdir û Berriya Heran û Mêrdînê kan û
embara tene ne. Teneyê Kurdistanê,
Kurdistanê û Tirkîyê xwedî dîke û carnan
difroşin der jî. Li Amed, Mêrdîn, Riha û
Wanê sîloyên tene hene. Li Dilûk, Amed,
Nisêbîn û Bedlîsê birinc tê çandin. Di nav
Kurdan de birinca Qerecdaxê bi nav û deng
e.

Mêwe û hêşinahî

Kurdistan ji alî mêwe û hêşinahiyê ve gelekî dewle-mend e. Sêvên Meletiyê û îdîrê û bindeqên Dilûkê di dinyayê de bi nav û deng in. Dîsa li Dilûk û li Dêrikê zeytûn hene. Tiriya Omeriyan, Çêrmûg, Bêsnî, Egil û Licê têra Kurdistanê dike.

Balcanên sor û reş, hirmî, bîhok, hinar, hejîr, gêzer, kelem, gulkelem, pîvaz, xes, tivir, sîlq, kartol, îsot, xiyar, qawind, petêx û hwd. gelekî ne. Zebeşên Amedê di dinyayê de rekor dişkînin. Yeka wê ji 40-50 kîloyî girantir e. Her sal li Amedê festîvala zebeşan tê çêkirin.

Titûn

Titûna bajarê Bedlîsê di dinyayê de tê nas kirin. Çandina titûnê sal bi sal li Bakurê Kurdistanê zêde dibe. Ji niha ve Tirk bi alikariya Îngilîz û Amerîka li Bedlîsê fabrîka titûne çêkirine.

Pincara şekir

Li Kurdistanê pincara şekir gelek e. Berî bi trênan dikişandin herêma Tirkîyê û li wir di fabrîkan de şekir çêdikir. Lê, di van salên dawî de, li çend bajarên Kur-distanê fabrîkên şekir hatin çêkirin. Êdî pincara Kur-distanê di van fabrîkan de tên bi kar anîn. Niha li bajarên Ezirgan, Elezîz, Erzerom, Mûş û Meletiyê fabrîkên şekir hene.

Pembû

Li bajarên Bismil, Farqîn, Nisêbîn, Batman, Amed, Dilûkê û Semsûrê pembû tê çandin. Li Dilûk, Amed û Semsûrê fabrîkeyên caw, qumaş, dezî û ben hene.

Li gundekî Nisêbînê çandina pembû.

Spartin

1-Kîjan ax û deştên Bakur ji bo tene bi berin?

2-Mêwe û hêşînayî li kîjan herêmên Bakur zêde ne?

Pez û dewar

Pez û dewar li bakurê Kurdistanê gelek tîn xwedî kirin. Bi taybetî herêma Serhedê ji bo pez û dewaran gelek bi kêrhatî ye. Zozanên hênîk, bilind û têrçayîr havîn û payîz warê pez û dewaran in. EH zozanên Elezîz, Şerefdîn, Ezirgan, Erzerom, Bedlîs, Qers, Erdexan, Arigirî, Wan û Hekariyê de gelek pez û dewarên serî tîn xwedî kirin. Kombîneke goşt li Erzerom dixebite. Di Ezirgan, Qers û Wanê de fabrîkên şîr û penîr hene.

Li Serêkaniyê (Ceylanpînarê) ku girêdayê bajarê Rihayê ye, çêrgeheke dewletê heye. Li wir bi metodên modern heywanan tîn xwedî kirin û çandinî jî tê kirin. Qasî 3.000 karker di çêrgehê de kar dikin.

Li Bazîdê Qesra Isheq Paşa

Bajarên Bakur

Li Bakur 23 wîlayet hene:

1- Agirî, di navbera çiyayê Agiriyê û deşta Zêdkan de ye. Ji re Qereqose jî dibêjin. Li gor statîstîskên 1985-an Agirî bi tevayîya bajarok û gundên xwe ve 430.843 e. (*) Bazit bajarokê wî yê herî dîrokî û girîng e.

2- Amed (Diyarbakir), bajarekî kevin e. Li Amedê 941.522 kes dijîn. (Di derheqê wê de li rûpela 18 binêre.)

3- Batman, bajarekî nû ye. Cîhê kan û bîrên petrolê ye. Pembû, titûn û tene li Batmanê tên çandin.

4- Bedlîs, li ser riya Wanê û Amedê ye. Bajarekî gelek kevin û dîrokî ye. Ew di dîroka Kurdistanê de cîhê zanyarî û çanda kurdî ye. Navenda bajêr biçûk e. Bi hemû bajarok û gundên xwe ve 303.880 e. Tatwan bajarokê wî yê herî, mezin û girîng e. Tatwan bi xwe jî Bedlîsê mezintir e.

5- Culemerg (Hekarî), bajarekî biçûk û dîrokî ye. Bi çiya û zozanên xwe ve gelekî xweş e. Cîhê xwedîkirina pez e. Di nav wflayetê de 187.413 kes dijîn.

6- Çewlik (Bîngol), bajarekî biçûk e. Navê wî yê kevin Çewlik e. Ji aliyê xwezayê ve gelek dewlemend û xweş e. Çewlik cîh û warê heywanxwedîkirinê ye. Di sala 1985'an de 248.849 rûnişvanên wî hebûn.

7- Dersim, piştî serhidana 1937'an Tirkan navê wî kirin Tuncelî. Di bingehê xwe navê bajêr Kalan e. Dersim navê herêmê ye. Tevayiya bajêr bi bajarok û gundên xwe ve 152.238 e.

8- Dilûk (Enteb), bajarê Kurdistanê yê herî mezin e. Fabrîkayên çîmento, cilûberg, ard, makarna, sabûn, rûnê zeytûnê û tamîrxane hene. Li wîlayeta DUûkê 953.859 kes dijîn.
Dilûk bajarê Bakur ê herî mezin e.

9- Erzerom, bajarê herêma Serhedê yê herî mezin û dîrokî ye. Ew li ser riya îran, Asya û Qafqasyayê ye. Karwanên ku ji Tebrêzê ve hatine û çûne; di vir re derbas bûne. Ji aliyê din ve jî riya reş bi deryaya Reş ve girê dide. Ji ber vê yekê Erzerom bûye bajarekî bazirganî û kulturî. Îro jî Erzerom navendiya bazirganî, îndustrî û çandiniyê ye. Li Aşqelê kanên komirê û

Li Bazîdê Qesra Ishecj Paşa

Bajarên Bakur

Li Bakur 23 wîlayet hene:

1- Agirî, di navbera çiyayê Agiriyê û deşta Zêdkan

de ye. Ji re Qereqose jî dibêjin. Li gor statistîskên 1985-

an Agirî bi tevayîya bajarok û gundên xwe ve 430.843

e. (*) Bazit bajarokê wî yê herî dîrokî û girîng e.

2- Amed (Diyarbakir), bajarekî kevin e. Li Amedê

941.522 kes dijîn. (Di derheqê wê de li rûpela 18 binêre.)

3- Batman, bajarekî nû ye. Cîhê kan û bîrên petrolê

ye. Pembû, titûn û tene li Batmanê tên çandin.

4- Bedlîs, li ser riya Wanê û Amedê ye.

Bajarekî

gelek kevin û dîrokî ye. Ew di dîroka

Kurdistanê de

cîhê zanyarî û çanda kurdî ye. Navenda bajêr biçûk e.

Bi hemû bajarok û gundên xwe ve 303.880 e.

Tatwan

bajarokê wî yê herî, mezin û girîng e. Tatwan

bi xwe ji

Bedlîsê mezintir e.

32

fabrîkaya şeker heye. Li Erzeromê 874.969 kes dijîn.

10- Elezîz, bajarekî kevin e. Navê bajarê kevin Xarpêt bû û yê nû jî Elezîz e. Îro Xarpêt bûye taxeke dîrokî. Elezîz bûye bajarekî mezin û cîhê industrîyê. Li Elezîzê fabrîkên şeker, çimento, şîr û hwd. hene. Li Elezîzê 493.592 kes dijîn.

11- Ezfrgan, çend caran erdhej dîtîye. Bajêr di deştê de ye. Di rojavayê wî de bajarokên Kemah, Kemalîye û Dîvrîgê hene ku van deran kanên madenê û hesin in. Bi bajarok û gundên xwe ve 302.945 e.

12- Idir (igdir), bajarekî nû ye. Nêzîkî tixûbê Ermenîstanê ye. Cîhê heywan xwedîkirin û çandiniyê ye.

13- Riha (Urfa), bajarekî kevin e. Axa wî bi ber e. Niha projeyên GAPê dikevin jîyanê. Herweha deşta Riha û berriya Heranê tev dibe avî. Li Rihayê 848.786 kes dijîn.

14- Mereş, bajarekî biçûk û xweş e. Mereş li rojavayê Kurdistanê ye. Bajarekî bi rez û bexçe ye. Ji aliyê çandiniyê ve gelek dewlemend e. Li Mereşê 8586.000 kes dijîn.

15- Meletîye, Li başûrê Kurdistanê ye. Bajar li başûrê deştê hatîye avakirin. Xwedîyê axeke bi av û ber e. Cîhê wî yê dîrokî jî heye. Ji berê ve yên rojhilat û Mezopotam yayê di vir re derbas dibûn. Meletîye bajarekî mezin û modern e. Hejmara rûniştvanan wî 687.669 e. Li Meletîyê fabrîkên şeker, pembû, titûn û qumaş hene.

Bajarê Mêrdînê

16- Mêrdîn, bajarekî kevin e. Li qontara çiyê ye.

Berriya Mêrdînê cîhê pez û dewar û embara tene ye.

Di herêmê de fabrîka çîmentoyê ya herî mezin li

Mêrdînê ye. 694.171 kes li wîlayeta Mêrdînê dijîn.

17- Mûş, li qeraxê deştê hatiye ava kirin.

Deşta

Mûşê gelekî bi ber e. Cîhê tene, titûn, heywan, rûn û

penîr e. 341.749 rûniştavên Mûşê hene.

18- **Qers**, ji aliyê heywan û produktê heywanan ve

bajarekî bazirganiyê ye. Bi hemû bajarok û gundên xwe

ve 728.734 e.

19- Semsûr (Adiyeman), bajarî kevin û dîrokî ye. Bi

rez û bexçe ye. Xirabeyên Nemrût li herêma Semsûrê

ye. Di salên dawî de petrol di nav axa wîlayeta

Semsûrê de tê derxistin. 449.410 kes li Semsûrê

dijîn.

35

Semsûr dikeve başûrê Torosan. Daristanên herî gurr li vê herêmê ne.

20- Sêrt, bajarekî biçûk e. Li herêmê heywan tê xwedî kirin û çandinî tê kirin. Li Sêrtê 532.116 kes dijîn.

21- Sêwas, li rojavayê Kurdistanê bajarekî tixûb e. Nîvê axa wîlayeta Sêwasê Kurdistan e û nîvê din jî Tirkîye ye. Piraniya madenên Kurdistanê di nav axa wîlayeta Sêwasê de ye. Li Sêwasê 778.959 dijîn.

22- Şirnex, bajarekî nû ye. Berê bi Sêrtê ve girêdayî bû. Niha wîlayeteke serbixwe ye.

23- Wan, Bajarekî kevin e. Wan paytextê Urarto yan bû. Li qeraxê gola Wanê li ser riya îranê ye. Li Wanê heywan tên xwedî kirin. Wan bajarekî spehî ye. Li Wanê 573.801kes dijîn.

* Hejmartina rûniştvanên bajaran li gor hejmartina Tirkîyê ya 1985'an e. Ev hejmar ne ya merkeziya bajaran e. Ya hemû wîlayeta e.

Rûerd

Rûberê Rojhilatê Kurdistanê 175.000 km² ye. Rojhilat herêmkê çiyayî ye. Roj-hilatê Kurdistanê ji van navçan pêk tê: Ji Bakur ber bi başûr ve navçeya Mako, Somabiradost, Bêlêwer, Mukriyan, Erdelan, Hewreman, Kirmanşah, Ilam û Loristan in.

Heger mirov wekî ku di balafireke de be û bi jor ve, li herêma Rojhilat mêze bike, çiyayên bilind û daristanên gurr dibîne. Di navbera van çiyayên û baniyan de deştên rast û bi ber, çem û newalên bi av hene. Çiya û deştên herî girîng ên van navçeyan bakur ber başûr ve ev in:

Çiyayên Çilîkan û Sarîdaş, deştên Soma û Bêlêwar, çiyayê Reş (3578 m.), Deştên Wir-miye û Mer-gewer. Çiyayên Muk-ri yan, deşta Şarwêran, zîncîra çiyayê Zagros û li b a şûr çiyayên Şaho (3390 m.), Da-laxanî û Par-aw, deştên Kamyaran û Mayîdeşt, çiyayên

Mezin û Spî hene.

Zîncîra çiyayên zagros:

Çiyayên Zagros ji geliyê Şîn heta geliyê Alanê ji Kurdistana Rojhilat û Başûr re dibe wekî tixûb. Zagros rêzçiyayên Kurdistanê ne. Ew ji bakur

ve ber bi başûr, ji Agirî heta Loristanê dom dikan.
Ew heta herêma Şîrazê diçin. Dirêjîya Zagrosan ji
1000 km zêdetir e. Bilindiya wan li Wuşrankêw
4700 metreyî derbas dike. Di
AC\

vê herê mê de, ji bakur, ber bi başûr ve çiya paralel in. Li bakur çiyayên Sahend û Sebelan bi berf in. Berfên wan ji payîza pêşîn heta dawîya biharê dimîne.

Rêza Zagrosan ber bi Mezopotamyayê ve, di navbe-ra geliyê Şîn û Alan de, bilind û tûj in. Lê, di navbera Badînan û Mûsilê de nizim dibin. Dadikevin 450 me-treyî. Li aliyê rojhilat ji 1000 metreyî bilintir cîh hene. Geliyê Şîn 2860 metre ye. Ji ber vê yekê di hindava Mûsilê de çemên Rojhilatê Kurdistanê dadikevin Başûrê Kurdistanê. Bi taybetî Zêyê Biçûk li herêma Mukriyan û Bane gelek av û çemên din jî berhev dikin û di herêma Serdeştê de ji geliyê Alan derbasê Başûr dibe.

Herêmên Rojhilat

Rojhilatê Kurdistanê ji van herêman pêk tê:

Herêma Bakur: Ev herêm ji çemê Aras dest pê dike heta Deştebêl dom dike. Di vê herêmê de navçeyên Ba-zirgan, Mako, Soma, Biradost û Salmazê hene.

Herêma Mukriyan: Ev herêm ji Şino dest pê dike û heta Saqiz diçe. Di vê herêmê de Bajarê Şino, Pîranşar, Nexede, Serdeşt, Mehabad, Mîyamduaw, Şayîndij û Bokan hene.

Herêma Erdalan: Ev herêm ji Saqiz dest pê dike û heta Kamyaran dom dike. Di vê herêmê de bajarên Sa-qiz, Bane, Dîwandere, Tîab, Bîcar, Sine, Merîwan û Kamyaran hene.

Herêma Şah: Ev herêm ji Kamyaran dest pê dike û heta Şahabad diçe. Di vê herêmê de bajarên Bêstûn, Pawa, Sonqur, Rewanser, Sa-hane, Kengawer, Serpêlza-haw, Mahîdeşt, Kirênd, Qesrê Şîrîn, Hersîn, Gîlangerb Şahabad hene.

Herêma Îlam: Ev herêm ji Şahabad dest pê dike û heta Serpêl û Zahaw dom dike. Di vê herêmê de Bajarên Îlam, Neftêşa,

Mihran û Ey-
wandeşt hene.

Herêma

Loristan: Ev he-rêm

jî, ji Sunqur û

Kengawer dest pê

dike û heta

Endîmişka

Xûzistanê diçe.

42

Li Zagrosan çar demsal bi hevdu re tèn dîtin.

Avhewa

Bilindiya erdê Kurdistanê û dijawariya çiyayên Kur-distanê bûne sedem ku li Kurdistanê çend cure yên av-hewayê pêk hatine. Avhewayê cîhên çiyayî, deşt û rast ne wekî hevdu ne. Li herêmên çiyayî zivistanan berf pir e. Li çiya û zozanên bilind havînan jî berf heye. Carnan berfa nû 11 ser berfa kevin dibare. Ji ber vê yekê zivistanan sar e û havînan jî hênîk e.

Cîhên deşt û rast jî, havînan germ û zivistanan jî ne pir sar e. Sedemeke din ji ev beşê Kurdistanê ber bi başûr û bakur ve gelek dirêj e. Li gor bakur û başûr av-hewa tê guhartin. Başûr germ e û bakur jî sar e.

Ew bayên ku ji rojava ve ber bi Rojhilat ve tèn li çiyayên Kurdistanê dibine sedem ku baran pir dibare. Ji ber vê avhewayê li Kurdistanê daristan pirr û gurr in. Daristanên Rojhilat li başûrê rojavayê gola Wurmîyê dest pê dîke û heta Loristanê dom dîkin.

Piranî daran mazî û berû ne. Di nav wan de darên mêwe jî hene. Wekî enab, beyîv û hirmiyê kovî, aqasya, erxewan, spîndar, soreçinar, berû mazî û mêxik. Her-weha tû, mêw, xox, qeysî, gûz, hinar, hirmî, guyîj, belalûg, sêv, gelaz, bîhok û sincû jî hene.

Li herêma çiyayên Qendfl û Zagros baran zêdetir di-bare. Hebûna baran û berfê li çiyayên Kurdistanê bûne sedem ku çem û kanî pir bi av in. Havînan li Kir-manşahê germahî digêhe 35- 45 pileyî. Germtirîn bajarê herêmê Qesrêşêrîn û Mêhran in. Sartirîn bajar Saqiz, Sine û Mehabad in. Zivistanan li van bajaran serma di-keve binî-30-35 pileyî.

Av û bendav

Gola Wirmiyê, dikeve rojhilatê bajarê Wirmiyê .Qerexê rojavayê wê beşek ji tixûbê Rojhilatê Kurdistana-nê ye. Dirêjahiya wê nêzîkî 140 km û firehiya wê jî 50 km ye. Qada wê 6.000 km². ye. Kûriya wê 6 û hinek cîh digêhe 15 metreyî derbas dike. Di nav golê de çend gi-rav hene. Lê, ya herî mezin girava Şahîyê ye.

Gola Zirêbarê, li nêzîkî bajarê Merîwan e. Dor û berê wê deşt û çiya ne. Bi dar û devî ne. Dirêjahiya wê 5 km û firehiya wê jî 2 km ye. 15 metre kûr e. Ava gola Zirêbar şêrîn e û masî tê de dijîn.

Bendav

1- Bendava Qişlax, li bakurê bajarê Sine ye ku 224.000.000 metre kubîk av digire û 5000 kîlowat enerjî dide.

Li Mehabadê jî du bendên avê hene:

2- a) Bendava Mezin, ev dikeve rojhilatê bajarê Mehabadê.

b) Bendava Biçûk, ev jî dikeve bakurê bajêr.

Çem

Li herêma Rojhilat çemên dirêj û têrav tune ne. Çend çemên kin hene. Li bakur Çemên Mako, Spî, Elend û Qotrê diçin ser çemê Arasê.

Zêrinçem (Cexetû): Dirêjiya wî 240 km ye. Li çiyayê Çilçeme der tê. Li aliyê Serû navê wî dibe çemê Xur xure.

Zêyê Biçûk an Kelwê û Zêrinçem û çemê Spî ji çiyayê Çilçeme li navça Sine der tên û piştî Bane û Serdeşt dikeve herêma Başûrê Kurdistanê.

Çemên Kizilozen, li başurê rojavayê bajarê Dîwandere der dikeve û li navça Zengan, Mîyane û paşê li başurê bajarê Reşt diçe û dikeve deryaya Kaspîn (Xezer).

Çemê Sîrwan li herêma Kirmanşah ku ji çemên Qişlax, Gawero û Jawero pêk tê û diçe Başûrê Kurdis-tanê

Li herêma Loristanê jî ev çem hene: 1- çemê Diz ku ji çemên Awrehmet û Perî çêdibe. 2- Çemê Kerxe ku ji çemên Xoremro, Qizilro, Zal, Keşkanû Gamasav çêdibe. Herweha çemên Xoremabad, Elişter, Marbere-zar û Awserd jî hene.

Heyîyên serûbin erdê

Petrol

Hema hema li her derê herêma Rojhilat petrol heye. Lê, heta niha, li du cihên Kurdistanê kan û bîrên petro-lê hatine derxistin: Şahabad û Neftêşah in. Petrola herêma Rojhilat, li Safgeha Kirmanşahê Saf dîkin û dibin Iranê. Petrola Kirmanşahê di sala 1927^van de hatiye dîtin û derxistin. Bi tenê li Kirmanşahê di salê de 21.000 varîl petrol tê derxistin.

Pompeya bîra petrolê li Şahabadê

Spartin

Li Rojhilata Navîn girîngiya petrol û avê çine?

Maden

Axa Kurdistanê ji aliyê jeolojîk ve gelekî caran hatiye guhartin. Ji ber wê yekê gelekî kanên filîz ên curbe cur û madenên bi nirx hene. Heta niha ji wan hinek hatine derxistin û hinek jî di cihê xwe de mane. Madenên ku hatine derxistin ev in: Hesin, alîmînyûm, zêr, sifîr, rejî, kukurt, zerneq, mûmya, cîwa, krîstal û ûranyum... Mermer, kils, kirêç, Axa spîû sor jî hene. Mermer li Kurdistanê dertînin û dibin Iranê. Li wir di mal û avahiyên de bi kar tînin.

Ji berê ve li Rojhilatê Kurdistanê çek û xincer tên çekirin. Îro jî her çiqas teknîk bi pêş ketibe jî, lê ji ber nebûna kargeh û fabrîke xelk çek û karên destî çêdike. Navên van çekan Saçmezen û Şatman in. Çekên Şatman li herêma Serdeşt, Serpir, Bane û Hewraman tên çekirin.

Mafûra an xalîyên Rojhilat li cîhanê bi nav û deng in. Ew li bajarê Sine û navçaya Gerûs tên çekirin.

Li Merîwan û Hewraman solên ku tê çekirin navê wê Kilaş e. Ya ku li Kirmanşahê tê çekirin navê wê jî Gîwe ye.

Çandinî

Axa Kurdistanê ji bo çandinêyê gelekî baş e. Ger-mahî zêde ye. Avên çem, bend, newal û kaniyan pirrin. Ji ber vê yekê jî, li herêma Rojhilat çandin pir bi ber e. Lê, aletên çandiniyê yên modern gelek kêr in. Li herê-mên çiya Mn ji bi ga û keran cot dikin û bi das û qirimê diçinin. Lê, li deşt û berriyan aletên çandiniyê ên mod-ern bi kar tînin. Bi tenê di Şarwêran û Mehabadê de çandekarî kanalîze ye. Her çiqas li vê herêmê çandinî bi alet û metodên modern neyê kirin jî, lê dîsa di deştên Kurdistanê de genim û titûn du berhemên sereke ne. Piştî wan jî ceh, nok, nîsk, birinc, kartol û tiştên din jî tên çandin. Genimê Rojhilatê Kurdistanê diçe îranê. Girîngtirîn herêmên Rojhilat ji bo çandina genim deştên Hobetû, Deştêbêl, Mayîdeşt, Şamad û cihên din in.

Mêwe û hêşînahî

Ji aliyê mêwe û hêşînahî ve herêma
Rojhilatê Kur-distanê gelek dewlemend e.
Hema hema her cure yên mêwe û hişînayîyan
li herêmê hene. Tirî, xox, qeysî, hi-nar, hirmî,
tû , gûz, sêv, tûferengî, gîlyaz, bîhok, bamîye,
balcanê reş, balcanê sor, îsot, xiyar, kundir,
zebeş (şûfî) û qawind hene.

Pez û dewar

Li ber vê avhewayaya çiyayî ya bi baran û
berf, zozan, berrî, deşt û navdeştên
Kurdistanê ji bo pez û dewar xwedîkirinê bi
kêr tê. Di xwedîkirina pez û dewar
de hinek herêmên girîng hene. Wekî
navçeyên Somabiradost, Deştêbêl,
Şarwêran, Mengu-ran, Siwêsnayetî,
Gewkayetî, Hewsa, Hobetû, Saral, Bêlwar,
Maydeşt û Eywandeşt. Li van navçeyan yên
herî girîngtir Deştêbêl û Saral in ku pez û
dewarên wan bi kamyonan dibin Tehranê.

Di navçeya Erdelan an jî li herêma Sine
gelekî hesp hene.

Teqê Bostan, cîhê Ferhed û Şêrin

Cîhên dîrokî

Li Rojhilatê Kurdistanê cîhên kevin û
dîrokî pir in. Di nav wan de yên girîng ev in:

Şûnewarên Kirmanşah, ji serdema
Sasaniyan ve maye. Dibêjin ev şûnewar bi
destê Ferhadê Lor ku evîndarê Şîrînê bûye
hatîye çêkirin. Çîroka Şîrîn û Ferhad ji wê
demê ve maye. Kanîyeke pir mezin ji bin
çiya dertê û ava wê diçe ser çemê Sîwanê.

Şûnewarê Bêstûnê, bi xetê bizmarî hatîye
nivîsandin. Di nav nivîsînê de bêjeyên kurdî
hene û niha jî ew bi saxî li cîhê xwe mane.

Şikefta Kereftû, bi dest hatiye çêkirin. Li jêrê wê go-leke biçûk heye. Herweha çend ode jî, ji kevir bi dest hatine çêkirin. Ji bo dîtina wê, pêwîst e ku mirov bi ge-miyê li ser golê bigere.

Ji şûnewarên kevin û dîrokî yek jî Feqreqa ye. Feq reqa ji serdema hukimeta Medya ve maye. Ew ji Me-habadê 20 km dûr e.

*Bajarê Mehabadê di dîroka Kurdistanê de cîheyekî wîyê mezin heye. Me-habad di sala 1946*an de bûbû serbajarê Komara Mehabadê.*

Çûnûhatin

Riyên reş û asphalt

Ji tixûbê Ermenistanê riyeke reş a otomobîlan diçe Bazirganê. Ji wir jî di ser Mako de diçe Wurmîyê û ji Wurmîyê jî diçe Mehabadê. Ji Mehabadê ber bi başûr ve diçe Bokan, Saqiz, Dîwandere. Piştîre dibe du rê. Yek ber bi Bîcarê ve diçe û ya din ber di Sine ve diçe Tehra-nê.

Riyeke din ji Sine diçe Kirmanşah, Xesrewî û ji wir jî diçe Başûrê Kurdistanê. Ji Kirmanşah jî riyeke diçe îlamê.

Riyên hesin

Li Rojhilat yek riyeke hesin heye ku ew jî ji Bakurê Kurdistanê derbasê Rojhilatê Kurdistanê dibe. Di ser pira bajarê Kutûrê de derbas dibe piştî re dibe du xet. Yek diçe Azerbeycana Sovyetê û a din jî diçe Azerbey-cana tranê û ji wir jî diçe Tehranê.

Balafirgeh

Li Rojhilat çar balafirgeh hene. Li Wurmîye, Sine, Kirmanşah û Xuremawa ne.

Yên Wurmîyê û Kirmanşahê yên sivil in û yên Sine û Xuremawa jî yên leşkeriyê ne.

Pirs

Gelo dagîrkerên Kurdistanê çima li Kurdistanê rê çênakin?

52

Bajarên Rojhilat

Sîstema îdariya îranê cuda ye. Di şûna sîstema wîlayetan de herêma hene. Herweha Kurdistan dibe şeş herêm. 1- Somabiradost 2- Mukriyan 3-Erdelan 4-Kirmanşah, 5- Îlam, 6- Loristan.

Mirov dikare bajarên Rojhilat ji bakur ve ber bi başûr ve weha rêz bike: Bazirgan, Qutûr, Mako, Wir-miye, Şino, Nexede, Pîranşar, Mehabad, Mîyand uaw, Şahîndij, Bokan, Tîkab, Seqiz, Serdeşt, Bane, Dîwandere, Bîcar, Merîwan, Sine, Qurwe, Pawe, Rewanser, Kamyaran, Sonqur, Serpêlzahaw, Kirin, Mayîdeşt, Kirmanşah, Sehene, Kenga wer, Hersîn, Şahabad, Neftêşah, Îlam, Mêhran, Xoremawa, Elîgûderz û Birûcird in. Bajarên herî mezin Kirmanşah (2,5 milyon), Sine (1,5 milyon) û Mehabad (0,5 milyon) e.

Rûerd

Başûrê Kurdistanê ji van navçeyan pêk tê: Mûsil, Dihok, Hewlêr, Kerkûk, Silêmanî, Xaneqîn û Şengal. Qada van navçeyan 97,7 hezar km² ye. An jî qada Başûr ji % 22,3 yê hemû qada Iraqê ye.

Heger mirov ji jor ve, li Başûrê Kurdistanê temaşê bike, rûerdeke curbe cur dibîne. Ji bakurê rojhilat ve çiyayê bilind hene. Ev navçe nêzîkî 27. 000 km² ye. Çiya du zincîr in. Yê rêza başûr navên wan ev in: Çiyayê Bêxêr, Bagirman, Akrê, Sefîn, Bazîyan û Qere-dax. Yê rêza bakur: Gara, Herîr, Beranan... Tûmê Hel-gurt di dikeve çiyayê Hesaros ku bilintirîn çiyayê Başûr e.

Her ku ber bi Bakur û Rojhilat ve diçe çiya bilind û gurrtir dibin. Di navbera van herdu rêzên çiya de

mi-rov rastî navrast, deşt û geliyan tê. Di van deşt û nav-rastan de bajar, bajarok û gund hene. Deşta Şarezûr û Ranyayê 11 herêma bajarê Silêmaniyê ne. Deştên Zaxo û Sindî jî 11 herêma bajarê Dihokê ne. Deştên Herîr û Hewlêr jî 11 herêma bajarê Hewlêrê ne. Di nav van deşt û çiyayan de gir û banên biçûk hene. Navdeştên herî girîng ku pez û dewar 11 wan tî xwedîkirin, ên Pên-ciwîn, Pişder û Çiwarta ne.

Piştî deştên Şengal û Kerkûkê çiyayê Emrîn û Şengalê wekî tixûb Kurdistan û Iraqê ji hevdu cuda dikin.

Mirov dikare herêma Başûr bike du navçe: Navçeya çiyayî:

Ev navçe nêzîkî 27 hezar kîlometre çargoşe ye. rêza çiya ji bakurê rojava ber bi başûrê rojhilat dikişe û dibe du rêzên sereke. Rêza başûr ji çiyayê Bêxêr, Akrê, Sefîn, Bazîyan û Qeredaxê digire nav xwe.

Rêza bakur jî, çiyayên Gara, Herîr û Beranan in. Li çiyayê Hesarêst tûmê Helgûrt 4013 metre bilind e. Çiya paralel in. Heta ber bi Bakur û Rojhilat ve hîn jî bilintir û gurrtir

dibin. Di navbera van rêz û zencîrên çiyayê de
gelî û newalên kûr hene. Herweha hinek deşt
hene ku ji bo rûniştinê cîhên herî xweş û baş
in. Li van deran bajar, bajarok û gund hene.

Navçeya Girik

Ev herêm ji ban, gir, deşt û newalan pêk
tê. Ji ber vê yekê rûerdên bilind, nizim û rast
tê de hene. Di he-rême de çiyayên bilind nîne.
Gir û ban jî, ji hevdu dûr in. Di herêmê de
çiyayên bi nav û deng çiyayên Hemrîn û
Şengal in. Herweha di navçê de deştên bi nav
û deng wekî deşta Şengal û Hewlêrê hene.

Bajarê Şeqkwayê û deşia Herîrê

Kan û bîrên petrolê yê gelekî girîng û dewlemend di vê herêmê de hene. Wekî kan û bîrên petrolê Kerkûk û Xaneqînê. Herweha kanên Kukurtê jî di vê herêmê de hene. Ji derî petrolê gelekî curên madenê yê din jî li hemê dertên.

Deştên vê navçeyê cîhê çandin û berhevkirina genim û ceh in. Bi taybetî li wan cihên ku baran bêtir dibare, çandinî zêde bi ber e.

Ji ber piraniya çayir û giya li navçê pez bêtir tê xwedî kirin.

Avhewa

Avhewa Başûrê Kurdistanê bêtir çiyayî ye. Zivista-nê serma dikeve bin -15 - -20 pileyî. Lê belê, li hinek herêman avhewa ji herêmên çiyayî germtir e. Di meha çileyê paşî de, li herêma Xaneqîn + 2 û di meha tîrmehê de +41, 8 pile ye. Li Kerkûkê di meha çileyê paşîn de +14,5 e û di meha tîrmehê de digêhe +43 pi-leyî. Li piraniya herêmên çiyayî berf dibare û heta meha adarê berf her li erdê dimîne. Li herêmên başûr jî baran dibare.

Av û bendav

Çem

Xabûr, ji axa Bakur derdikeve û di bajarê Zaxoyê de derbas dibe û dikeve nav çemê Dîclê.

Zêyê Mezin, ji axa Rojhilatê Kurdistanê derdikeve. Di herêma Culemêrgê de dikeve nav axa Bakur û piştê derbasê Başûr dibe. Di herêmên Girik û deşta Hewlêrê de derbas dibe. Li aliyê Nemrûdê dikeve ser çemê Dîclê. Ava çemê Dîclê zêdetir dike. Dîclê ji %33 ava xwe ji Zêyê Mezin digire.

Zêyê Biçûk, ji çiyayên herêma Rojhilatê dertê û di herêma çiyayî de derbasê Başûr dibe. Deşta Kerkûkê av dide. Di aliyê başûrê bajarê Şarqat de dikeve nav ava Dîclê.

Huzê, ji nav axa Başûr derdikeve. Sê saxên avê tîn ser. Şaxa Xase, ava Tawix û ava Spî ne. Bajarê Kerkûkê li ser hersê avan e. Li nêzîkî bajarê Beled ew dikeve nav ava çemê Dîclê.

Sîrwan, ji Rojhilat derdikeve û paşê tê nav axa Başûr. Di bakurê Bexdayêde diçe ser ava Dîcleyê.

Bendava Dûkan: Ev bendav di sala 1959'an li ser ava Zêyê Biçûk hayîye çêkirin. Li Başûrê Kurdistanê bendava herî mezin e. 6, 8 milyar ms av dagigire. Bi ava vê bendavê 2 milyon donim ax li deşta bajarê Kerkûk û Hewlêr tê avdan. Jê enerjî bi dest dixin. Ber li erozyonê jî hatiye girtin.

Bendava Derbendîxanê: Li ser ava Sîrwan û Tance-rê ye. Di sala 1961'ê hatiye çêkirin. Mezinahiya wê digêhe 3,25 milyar m³. Ji vê bendavê jî enerjî bi dest di xin. Ji derê van bendavan Geliyê Elî Begê, Solav, Ahmedawa û Bêxal çiravên (solavên) herî mezin û xweş in.

Li herêma ba-jarê Dihokê wekî Zawête, Serseng, Siwaretûka, Sêlav û Aşawa cîhên xweş û seyrangeh hene. Li herêma bajarê Hewlêrê, Bestêre, Şeqlawa, Selahedîn, Serîreş, Bêxal, Geliyê Elî Begê, Hecî Ome-ran, Korê Hîran, Nazenîn, Derbend îrayat, Cûndiyan cîhên seyrangeh û turîstîk hehe. Li herêma bajarê Si-lêmaniyê jî wekî Dokan, Serçinar, Ahmedawa, Der bendîxan, Bîçyare, Tewêle û Ezmirê zozan û havîn-geh hene.

pirs

Navê bendavên Bakur, Rojhilat û Başûr yek bi yek li deftera xwe binivîse?

63

Heyîyên serûbin erdê

Petrol

Kan û bîrên petrolê li Başûr gelek in. Îro di din-yayê de petrol gelek girîng û hêja ye. Ji bo pêşketina welat û civatê ew roleke mezin dîlîze. Ji berê ve heta îro petrol ji bo doza Kurdan problem û sergêjîyeke mezin çêkiriye. Li herêma ku petrol lê heye û dertê, rejîma Ir-aqê vê herêmê ji Kurdan pak dike û di şûna Kurdan de Ereban li wir bi cîh dike. Li Başûr kan û bîrên petrolê yê herî mezin û dewlemend li van herêman dertên:

Kerkûk: Herêma Kerkûkê ji hêla petrolê ve herêma herî mezin û dewlemend e. Bîra Babê Gurguç

Cembûr, Bayhasen li herêma Kerkûkê Bîrên herî mezin û bi petrol in. Di sala 1970'an de, li herêma Kerkûkê 57,8 mîlyon varîl petrol hatiye derxistin.

Di 24 saetan de 10 hezar varîl petrol li herêma Kerkûkê derdixin. Niha bajarê Kerkûkê bi herêma petrolê ve di bin kontrola rejîma îraqê de maye. Kerkûk ne di nav tixûbê Dewleta Kurd a Federe de ye.

Li herêma Koysancak, Taqtaqê petroleke gelek dewlemend hat dîtin. Ji vê herêma han rojê qasî 5.000 varfl petrol tê derxistin.

Li derdora Xaniqîn, li Birîtîye, Nextxane, Elwendû Çiyasûrx bîr û kanên petrolê hene.

Li derdora bajarên Hewlêr û Silêmanîyê jî petrol hatîye dîtin. Lê, heta îro dernexistine.

Di % 50 hatina Iraqê ji petrolê ye. Di sala 1977'an de 6900 mîlyon dolar petrol hatîye firotin. Bê gûman ev petrol roj bi roj zêde dibe.

Li seranserê Kurdistanê di salê çend varîl petrol derdikeve? Her varîleke çend dolar e? Bi mamosteyê xwe re hesab bike!

Maden

Ji derî petrolê li Başûrê Kurdistanê
uranyum, ku-kurt, fosfat, hesin, kirêç,
qerqeşûn, sifir, gilaser, xwê, rejî, qetran,
zemq û mermer hene. Lê, piraniya van
madenan nehatine derxistin û bi kar anîn.
Dewleta îraqê giraniya xwe daye ser petrolê.

çandinî

Başûr ji aliyê çandinî ve gelek dewlmend e. Heta çend sal berê jî mirovan bi aletên kevin, bi hêzên xwe û bi heywanan çandinî dikirin. Lê, niha makîne ketine nav kar û barê çandiniyê. Bi metod û makînên modern çandinî dibe. Lê, hîn jî li hinek herêmên çiyayî bi alet, hey wan û metodên kevin çandinî tê kirin.

Li vê beşa Kurdistanê berhemên çandiniyê ev in: Tene: Genim, ceh, nok, nîsk, çewder, kuncî, birinc û hwd. tîn çandin. Deştên Mûsil, Kerkûk, Hewlêr, û Şehrezorê embara tene ne. Kurdistanê û îraqê bi tevde xwedî dike.

Mêwe û hêşînahî: Sêv, hirmê, hijîr, hinar, tirî wekî herêmên din li vê herêmê jî gelek in. Li Başûr du cur sebze hene. Yê havînê û yê zivistanê. Havînan balcanê sor, balcanê reş, bamyê, xiyar, îsot, petêx, zebaş.... Zi-vistanan jî, îспенax, baqila, kelem, silq, kundir û hwd. tîn çandin.

Berhemên îndustrî

Li Başûr, berhemeke gelekî mezin ji bo îndustriyê bi kar tînin, pembû ye. Pembû li piraniya herêmên Başûr tîn çandin. Cilûberg jê tîn çêkirin. Ji dendikên wê jî rûnê xwarinê dertînin. Dendikên wê ji bo alifên (xwarina) hey wanan jî, bi kar tînin.

Li Başûr çandiniya titûn jî sal bi sal pêş ve diçe. Ew piranî li herêma Silêmaniyê tîn çandin. Li bajarê Silêma niyê fabrîkên paqijkirina titûn, cixare, cilûberg û ya çîmento hene.

Li Hewlêrê fabrîkayên cixaran, çînî û duristkirina ber (mafûr), qûmaş, şerab, ava balcanên sor, konserve û alîminiyum hene. Li Dihokê fabrîkayên konserve û avabalcanên sor, cilûberg û li Kerkûkê jî fabrîkayên paqijkirina petrolê, cilûberg, sol û ya kibrîtan hene.

Spartin

Nexşeya Kurdistanê çêbike û li ser wê cîhê ku petrol derdi keve navê wan yek bi yek li cîhê wan binivîse?

Pez û dewar

Kurdistan welatekî bi deşt, berrî û bi zozan e. Têrçayir û kesk e. Cîhê xwedîkirina pez û dewaran e. Gelê Kurd aboriya xwe bi çandinî û xwedîkirina pez û dewaran dike. Ji ber vê yekê goşt, şîr, mast, penîr li seranserê Kurdistanê heye. Ji xwe dewletên dagîrker nehiştine ku îndustrî li herêma Kurdan li pêşbikeve. Berhemên îndustriyê tev birine herêmên xwe. Li herê-mên xwe fabrîkan çêkirine û berhemên wan ên xav ji Kurdistanê dibin û li wir bi kar tînin. Herweha Kurdis-tanê bi paş ve hiştine û herêmên xwe bi pêş dixin û xweş dikin.

Li Başûr, mîh, bizin, çêlek, ga, gamêş tîn xwedîkirin. Goşt û şîr û berhemên ku ji wan çêddikin, ji bo xwarina mirov tê bi kar anîn. Çerm, mû û hiriya wan di fabrîkan de tê bi kar tînin.

Heywanên siwarî û bar jî wekî hesp, hestir û ker jî hene. Ji bo bar û siwarbûnê ew xwedî dikin. Bi taybetî li gund û li herêmên çîyayî ji wan îstîfade dikin.

Çûnûhatin

Rejîma îraqê ji bo pêşketina herêma Kurdistanê rê çenekiriye. Ew riyên ku hene jî, ji bo leşkerî û berhe-mên Kurdistanê ku bikşînin herêma Araban çêkirine. Di herêma Başûr de riyên reş û hesin ên herî girîng û mezin evin.

Riyên reş û asphalt

Riya yekem, ji Dihokê dest pê dike ber di Zaxo ve diçe Xabûrê. Ji wir jî diçe Bakurê Kurdistanê.

Riya duyem, Ji Dihokê diçe Elkêş, Mûsil, Kelek û Hewlêrê.

Riya sêyem, ji Hewlêrê diçe Perdê, Kerkûk, Tûzxûrmatû, Xalîs û heta Bexdayê.

Riya çarem, ji Hewlêrê diçe Koyê, Ranya û digihe Qeladizê.

Pêncem pêncem, ji Hewlêrê diçe Koyê û Silêma-niyê.

Riya şeşem, ji Kerkûkê diçe Çemçemal û Silêma-niyê.

Riya heftem, ji Silêmaniyê diçe Çemçemal, Kerkûk, Tûzxûrmatû, Xalîs û Bexdayê.

Riya heştem, jî, ji Kerkûkê diçe Tûzxûrmatû, Xalîs û Bexdayê.

Riyên hesin

Li Başûr bi tenê riyeye hesin heye. Ew ji bajarê Hewlêr ber bi Kerkûk, Tûzxûrmatû, Celewla, Bakûbayê ve diçe Bexdayê. Di van salên dawî de dew-leta îraqê vê riyaya hesin xirab kir. Niha rê naxebite.

70

Bajarên Başûr

Ji ber tevgera polîtîk û şoreşa Kurd li Başûrê heta niha statîstîkên hejmarî li ser jimara Kurdan çênebûne. Li gor texmînan li Başûr 4-5 milyon Kurd hene.

Li Başûr pênc wîlayetên mezin hene. Ew wîlayet Di-hok, Hewlêr, Silêmaniye, Kerkûk û Xaniqîn in. Bajero-kên din bi van her pênc wîlayetan ve girêdayî ne.

1. Wîlayeta Dihokê, ji Zaxo, Bamernê, Akrê, Sîmol, Amêdî, Kanîmasî, Dêrelûk, Berwarîbal

a, Şêxan, Batêfa û Sersengê pêk tê. Li navenda Diko-kê qasî 200.000 kes dijîn.

Bajarê Dihokê

2.
W
îl
a
y
et
a
H
e
w
lê
rê
ji
Hen
kaw
a,
Şakl
awa,
Koy
ê,
Rew
andû
z,
Mêr
geso
r,
Barz
an,
Şêr
wan
ûm,
Rezi
n,
Dîbe
ge,
Mex
mûr,
Guw
êr,
Kele
k,
Herî
r,
Ray
at,
Sîde
kan,
Dîya
na,

K
e
n
d
ê
n
a
w
e
,
Q
e
r
e
c
,
Ş
ê
m
a
n
,
G
e
l
a
l
e
û
R
a
n
y
a
y
ê
p
ê
k
t
ê
.
H
e
w

lêr
baja
rekî
gele
kî
kevi
n e.
Hew
lêr
îro jî
payt
axtê
Dew
-
leta
Kur
d a
Fede
re
ye.
Li
nave
nda
Hew
lêrê
qasî
400.
000
kes
dijîn
.
Hûn
di
foto
graf
ê de
baja
rê
kevi
n û
nû
dibî
nin.

7
2

Bajarê Silêmaniyê

S.Wîlayeta Silêmaniyê, ji Mawet,
Sêrdaş, Qela diz, Herbet, Sergeser,
Pêncûyî, Helepce, Qeredax, Seyidsadiq,
Çarte, Dokan, Derbendîxan, Pişder,
Bekrecê û Xurmalê pêk tê. Li navenda
Silêmaniyê qasî 500.000 kes dijîn.

Bajarê Kerkûkê

4. Wîlayeta Kerkûkê, ji Çemçemal,
Leylan, Sen gaw, Qadirkerem,
Daquq, Tûzxûrmatû, Pirdê, Teq teq,
Axçeler, Şûwan û Heskerê pêk tê. Li
navenda Kerkûkê qasî 700.000 kes dijîn.

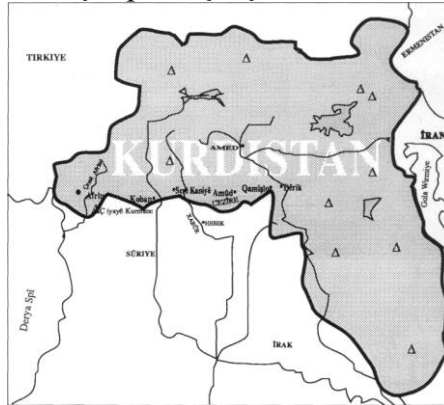
S. Wîlayeta Xaneqînê, ji Nefitxane,
Kelar, Kifrî, Celewla, Qêretû, Bemû, Hecfler
û Şakilê pêk tê.

Hewlêrê

Cîhên dîrokî

Mezopotamyaya Jêrîn cihê şaristaniya herî kevin e. Ji ber vê yekê, li Başûr gelekî cîhên dîrokî û şaristaniyê hene. Kela Hewlêrê, Minara Mûzaferiya, Girê Kalîçaxa, Şûna mîraniyên Baban, Soran; Botan, Qesra Paşayê Gewre (Kor), Kela Kerkûk, Dêra Marmetî, Şêkefta Şaneder, Pirda Delal, înişkeyan, Keşafireh cihên dîrokî ne. Bajarê Hewlêr ji dema Babîlon ve maye. Bajarekî ge-lek kevin e.

Ruerd: Başurê Rojavayê Kurdistanê perçeya Kurdis-tanê ya herî biçûk e. 23,000 km² ye. Ew îro di bin ban-dora Suriyê de ye. Taybetiyeke herêma Başûrê Roja-vayê Kurdistanê heye ku axa wê piranî deşt û berrî ye. Ev herêma han ji rojava ve ber bi rojhilat zirav û dirêj e. Ji rojava ve ber bi rojhilat her ku diçe qad û çarçova wê ber fireh dibe.

Li Afrînê darên zeytûnê
Di rojava de ji çiyayê Nûr ve dest pê dibe. Û pê re heta herêma Afrînê û

çiyayê Kurmanc tê. Çiyayê Kurmanc 1200 metre bilind e. Herêma bajarê Afrînê rûerd gir û banî ye. Dar û daristan e. Avhewayaya herêma Afrînê nêzikî ya deryayya Spî ye. Her cureyên dar, hêşînahî û mêweyan hene. Darên zeytûnan pirr in. Ji çiyayê Kur-manc heta rojavayê Kobanê, axa Kurdistanê teng e û Ereb li vê deverê dijîn. Li herêma bajarê Kobanê axa Kurdistanê dîsa fireh dibe û Kurd li ser axa xwe dijîn. Ji rojhilatê Kobanê heta Serêkanîyê ax di destê Ereban de ye. Li vê herêmê Kurd kêr in.

80

Deşta Cezîre

Ji serêkaniyê heta Qamîşloyê axa Kurdistanê
mezin û ber fireh dibe. Navê wê Berriya
Cezîreyê ye. Ji vê herê-mê re Berriya
Mêrdînê jî dibêjin. Cezîre di dîroka Kur-
distanê û şaristaniyê de bi nav û deng e. Ji
Qamîşloyê heta Dêrikê dîsa axa Kurdistanê
berfireh dibe. Navê vê herêmê jî herêma
Koçeran e.

Encttwer

Avhewa

Mirov dikare avhewayaya başûrê Rojava bike du beş. Beşê yekem li rojava herêma Afrînê ye. Avhewayaya herêma Afrînê, nêzîkî avhewayaya deryaya Spî ye. Havînan germ e û carnar baran dibare. zivistanan jî zêde ne sar e. Ji ber vê avhewayê herêma Afrînê, şîn e. Bi dar û ber e. Her cureyên daran hene, lê piranî zeytûn in.

Beşê duyem ku Serêkaniyê, Heseq, Amûd, Qamîşlo û Dêrik dikevîne vê herêmê berrî û deşt e. Çiya û daris tan tun in. Zivistan kin in. Hema hema berf nabare. Carnar baran dibare. Di meha çile de, li Qamîşloyê 7, li Dêrik û Amûdê jî germahî 6 pile ye. Havîn dirêj in. Germahî pirr e. Ziwayî heye. Hawînan ji çolên Arabî-stan û Suriyê bayên germ tîn û tesîr li avhewayaya herê-mê dikin. Havînan germayî 40 pileyî dibîne.

82

Çemê Dîclê

Av û bendav

Piraniya çemên herêma Bakur di nav axa herêma Başûrê Rojava de derbas dibin. Çemê Firadê di herêma bajarê Kobanê de dikeve herêmê û piştî Dêrezorê der-basî Iraqê dibe. Di herêma Haranê de çemê Colavê ber-jêr dadikeve û berî Dêrezorê diçe ser ava Firadê. Di Se-rêkaniyê de jî çemê Xabûrê tê û di deşta Cezîrê de derbas dibe. Ew jî piştî Dêrezorê diçe ser çemê Firadê. Dewleta Suriyê ji ava van çeman fêde dibîne. Zevî tên avdan û ser wan bendav çêkirine û enerjîyê ji wan digi-rin.

Heyîyên serûbin erdê

Petrol

Li herêma Dêrikê li **Rimêlan** kan û bîrên petrolê hene. Petrola Suriyê bi tenê li vê herêma han derdikeve. Bi kanaleke bin erdê di boriyan de petrola herêmê dibin bajarê Lazkiyê ku li berava deryaya Spî ye. Li wir saf-gehên petrolê hene. Di sala 1984^van de li herêma Kur-distanê 8,5 milyon varfl petrol hatiye derxistin.

Li herêma Afrînê kanên kesin hene. Suriye hesinê xwe ji vê herêmê derdixe.

Avahiyên petrolê li Rimêlanê

Pirs

Gelo di kîjan herêma Kurdistanê de zêde petrol heye?

84

Çandinî

Herêma Başûrê Rojava ambara tene ye.
Ax deşt û berrî ye. Ji rojava heta rojhilat tene
tê çandin. Genim, ceh, nok, kuncî, nîsk û
hwd. tên çandin. Axa Kurdista-nê tevahiya
Suriyê xwedî dike. Li herêma bajarê Afrînê
darên zeytûnan pir in. Di van salên dawî de li
ber ava çemên Firad, Xabûr û yên din pembû
tê çandin. Bi tay-betî li herêma Kobanê sal bi
sal çandina pembû zêde dibe.

Deşta Kobanê

Pez û dewar

Pez û dewar li vê herêma Kurdistanê jî tên xwedî kirin. Bi piranî piranî mîh û bizin tên xwedî kirin. Wekî hey wanên serî ga, mange û gamêş tên xwedî kirin. Ji goşt, şîr û produktên wan fêde dibînin. Çerm, hirî û mûyên wan bi kar tînin û difroşin. Li herêma Kurdista-nê îndustrî tune ye. Kurd bi çandinî û xwedîkirina hey-wanan ebûra xwe dikin.

Keriyên pez li Cezîre

Çûnûhatin

riyên reş û asphalt

Herêma deşt û rast e. Çûnûhatin gelekî hêsan e. Lê dîsa jî, li herêma Kurdistanê reş nehatine çêkin. Cîhên ku heyîyên Kurdistanê hene, dewletên dagîrker bi tenê li wan herêman rê çêdikin ji ber ku heyîyên Kur-distanê bikşînin û bibin herêmên xwe.

Riya reş ji Afrînê diçe Helebê. Ji Helebê diçe Koba-nê. Ji wir jî di ser Amûdê de diçe heta Qamîşlo û Dêri-kê.

Riyeke din ji Heseke diçe Qamîşlo. Mirov dikare ji Heseke here Serêkaniyê jî.

Riyên hesin

Di seranserê herêma Kurdistanê de riyên hesin tune ne. Di ser Suriyê de mirov dikare bi trêna ji bajarên rojava here yên rojhilat an jî, ji rojhilat here yên rojava.

Riya hesin ji Afrînê diçe Helebê. Ji Helebê jî di ser Dêrezor de diçe Amûdê û ji wir jî diçe Qamîşloyê. Balafir bi tenê diçin bajarê Qamîşloyê.

Spartin

Nexşeya herêma Başûrê Rojava çêbike. Li ser nexşeyê bajarên herêmê yek bi yek bi cîh bike. Di navbera bajaran de rê bikşîne!

Kamîşlo û Nisêbîn bajarekt ne. Lê, Tirkîye û Sûriyê di nav xwe de beş kirine. Kamîşlo di bin destê Sûriyê û Nisêbîn jî di bin destê Tirkîyê de maye. Hûn difotografê de li Nisêbînê alaya Tirkan û li Kamîşlo jî alaya Sûriyê dibnin.

Bajarên Başûrê Rojava

Bajarên herêmê Afrîn, Koban, Serêkaniyê, Amûd, Qamîşlo, Tirba Spî, Hesek, Endîwer û Dêrik in. Li Başûrê Rojava Hesek bi tenê wîlayet e. Yê din qeza û nehye ne. Qamîşlo qezaya Hesekê ye, lê ew jî Hesek û hemû bajarên din mezintir e. Qamîşlo wekî navend û paytextê herêma Başûrê Rojava tê qebûl kirin. Li na-venda Qamîşlo qazî 150 hezar kes dijîn. Li bajarên Su-riyê, li Heleb, Reqa û Şamê jî gelek taxên Kurdan hene.

Ferhengok

aborî: Ekonomî

alîkarî: Bi tirkî yardim. Bi swêdî hjalp.

agahdarî: înfornation

Anatolî: Anadolu

avhewa: Bi tirkî iklim. Bi swêdî klimat.

avahî: tesîs, kurum, bi swêdî anlagning.

banî: Cihê bilind, ser xanî

bajarok: Qeza. ilç

bandor: Hukim, îxtîdar. Bi swêdî makt

bazalt: Lavên ku ji cihên volkanîk derdikevin

sar dibin û dibin kevir. balcanê sor:

Firingî, şamik, tomat bazirganî: Bi tirkî

ticaret. Bi swêdî handel. başûr: Bi tirkî

guney. Bi swêdî syd bakur: Bi tirkî Kuzey.

Bi swêdî nord. bendav: Bi tirkî baraj. Bi

swêdî darmn. berav. Sahfl,plaj. Bi swêdî

strand. bergirtin: Uretme beden: Bi tirkî sur.

Bi swêdî mur. ben Bi tirkî ûrun. Bi swêdî

produkt. berhem: Eser, urûn, produktion.

berrî: Deşt. Bi tirkî ova. Bi swêdî slatt. bêtin

Zêde, pirtir bi lez û bez: Zûtir biheşt: Cennet,

bi swêdî paradis bindeq: Fistiş bîhok: Ayva

bîn Cihê kûr ku av û petrol jê derdixin. caw:

Qumaşê spî cur: Çeşît, babet. Bi swêdî sort

çandin: Tov avêtin, ajotin çandinî: Tiştên ku

ji çandinê tên. çêrgeh: Cihên ku heywan li

wir bi metodên modern

tên xwedî kirin. Bi tirkî çiftlik. çinîn:

Birîn, jêkirin, bi tirkî biçmek

89

çarçove: Çerçeve. Bi swêdî ram.
çem: Bi tirkî nehir, ırmak. Bi swêdî flod.
çûnûhatin: Kominikasyon
daristan: Bi tirkî orman. Bi swêdî skog
dagîrkirin: îşgalkirin
damezrandîn: Avakirin, kurmak
dezî: Ta, ben, bi tirkî iplik. Bi swêdî trad,
garn.
derdor: Herêm, dever, çevre
demsal: Mewsîm, mevsim. Bi swêdî arstid
derya: Behr, bi tirkî deniz. Bi swêdî hav
derbasok: Cîhên teng ku mirov tê de derbas
dibe.
Bi tirkî geçit
deşt: Cîhê rast ku çandinî li wir dibe. Bi tirkî
ova dewar. Heywanên serî wekî ga û mangan.
Bi tirkî
biyûkbaş hayvan dewlemend: Zengîn.
bi swêdî rik. dize: Dogmak, çoğalmak dîrok:
Tarîx, historia dîyar: Eşkera, belli dorhêl:
Derdor, herêm, dever. dûxan: Dû, dûman
girav: Bi tirkî ada. Bi swêdî ö girik: Tepe,
banî. Bi swêdî spets, kulle gêzen Bi tirkî
havuç. Bi swêdî morot. gulkelem: Karmbihar
gelî: Geçit. Bi swêdî vadtalle, dall. gol: Bi
tirkî göl. Bi swêdî sjö heyî: Dewlemendi,
hebûn. Bi tirkî kaynak heyîyên serûbin erdê:
Hebûnên welat. Yer alti ve
yeriistû kaynakkan hênik: Ne sar û ne jî
germ. hêşinahî: Yeşillik. Bi swêdî grönsak-er
hesin: Asin. Bi tirkî demir. Bi swêdî jarn.
hejîn Bi tirkî incir. Bi swêdî fikon hirî: Bi
tirkî yûn. Bi swêdî ull. herêm: Dever,
mentîqe, bölge kartol: Kompîr, potates
90

karwan: Kervan
kelem: 1- Lahane, 2- Perçeyên axê yê mezî
Kendav: Xalîc, körfez Çargoşe: Metre kare
(m2) krom: Cureke madenê kovik: Konî
krater: Çal û kortalên volkanîk kan: Qhên ku
maden, petrol û hstên din jê derdikevin. lav:
Kevir û çamurên ku ji cîh û çiyayên volkanîk
derdikevin. leşkerî: Askerî
Lûtke: Bi tirkî zîrve. Bi swêdî topp makîna
genim dirûne: Biçer mijar: Babet, bi tirkî
konu. mêwe: Meyve, fikî nivîsarên bizmarî:
Çivî yazisi nexşe: Xerîte, Karta nûjen:
Modern navçe: Herêm, bölge newal: Çemên
biçûk navend: Merkez, central navendî:
Merkezî parvekirin: Perçekirin pola: Hesinê
herî hişk. Çelîk pez: Mîh, bizin pile: Derece,
grad pêwîst: Mecbûrî, îhtîyac pîşe: Meslek,
yrke qirên: Teşkale, şer. pevçûn. qerqez:
Uçurum qeşa: Cemed qerax: Kenar qad:
Yuzölçûmû, yta rejî: Komur, bi tirkî Kömiir.
Bi swêdî kol. rê: Bi tirkî yol. Bi swêdî vag
riyên hesin: Demiryolu riyên reş: Karayolu
91

rêz: Zincir, silsîle, sira rêza çiyar: Sira daglar
 rûerd: Yeryûzii şekilleri
 rûniştvan: Hejmara mirov. Nuffiis. Bi Sêdî
 invanare sifir: Bi tirkî bakir. Bi swêdî koppar
 sergêjî: Problem serçavî: Kana avê, petrol û
 hwd.. Serhed: Kurd ji herêma bakurê
 Kurdistanê re dibêjin Serhed. Wek bajarên
 Çewlik, Erzerom, Muş, Wan, Bedlîs, Qers û
 hwd... serbajar: Paytext, bi tirkî başkent. Bi
 swêdî Huvudstad sílo: Embarên tene an jî yên
 genim. rojava: Bi tirkî batî. Bi swêdî vast
 rojhilat: Bi tirkî dogu. Bi swêdî öst strû: Qiloç,
 bi tirkî boynuz.
 şaristanî: Bi tirkî medeniyet. Bi swêdî
 sivilisation şilî: Barîna berf an jî baranê. Bi
 tirkî yağış şirket: Bi swêdî bolag tax: Semt,
 mahalle
 taybetî: Xisûsî, bi tirkî özel. Bi swêdî sarskild
 tene: Ji genim, ceh, nok, nîsk re tene dibêjin.
 Bi tirkî
 tahil.
 tivin Turp
 tixûb: Sînor, hudûd. Bi swêdî grans tûferengî:
 Bi tirkî çilek. Bi swêdî jordgubbe tûm: Tepe,
 doruk
 war: Cîh, bi taybetî cîhê ku li zozanan
 dimînin. wêran: Xopan, kambax xal: Niqte,
 made xweza: Natur, tebîet xwê: Bi tirkî tuz.
 Bi swêdî salt xes: Lahana
 yekem: Pêşî, ya yekê. Bi tirkî birinci. Bi
 swêdî första. yekav: Cihên ku av tèn ser
 hevdu û dibin yek. Zayîn: Bûyîna tsa. Miladî
 zozan: Cihên bilindên ku havînan
 pez li wir dimînin û tèn çêrandin. Bi tirkî
 yayla.

çavkanî

- 1-Yurt Ansiklopedisi
- 2-Milli Cografya (orta okullar için 2)
- 3-Tiirkiye Cografyasi (lise 3) - Sirri Erinç-Sami Öngör
- 4-Cografya 2 (liseler için) - Reşat îzbirak
- 5-Sosyal Bilgiler (ortaokul 1) - Kazim Saymanli
- 6-Kurtler- Nikitin
- 7-Kurdistan û Kurd- A. Kasimlo
- 8- Xulasa Tarix El Kurd we Kurdistan - Min Aqdim El Husor El Tarixea Hata Alan - M. Amin Zeki Beg
- 9- El Haraka El Watanya El Dimokratya Fi Kurdistan - El Iraqa 1961-1998 -Ş. CAşyrean
- 10-The Kurds: The Minority Rights Group - By David MCDawall
- 11-El Kurd we El Qazia El Kurdin- M.S. Lazarif
- 12-The Encyclopaedia of Islam - Volume 3-5
- 13-Encyclopaedia Britannica Volume 12
- 14-Svenska Uppslagsbok Band 14
- 15-Bra Bockers Lexikon 11
- 16-Cografie El Qutir El Erebî El Surî
- 17-Cografyayê Kurdistan- Kerim Zend
- 18- Kurdistana Mukriyan an Antropatin- H. Huznî
- 19-Cografiyayê tran -bi farisî
- 20-Tarîxa Kurd û Kurdistan- Şêx Mehmed Merdox Kurdistanî
- 21-Rewşen hejmar 9 " Niştîmana xwe binase."